

**ПРО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ
ТАТАР ТА ТУРКІВ**

Рік 1918.

Ціна 25 цнт.

Пр о
українських козаків
Татар та Турків.

ЗЛОЖИВ

М. ДРАГОМАНІВ.

Накладом Української Книгарні
ім. Т. Шевченка.
168 E. 4th St., New York, N. Y.

Про українських козаків, Татар та Турків.

Земля, де тепер живуть наші люди, колись звалась Русь, а потім Україна, або Мала-Русь, бо Великою Русю звать тепер Московщину. Земля наша велика. Вона простягаєть ся від карпатських гір аж до Дону, від пинських лісових бодот, що по річці Припеті, аж до Чорного моря. Се все краї не дуже холодні, багаті і лісом, і пасовисками, і чорноземними полями. Є тут чоловікови чим пожити ся, є що і другим народам проміняти або продати. Та тільки, щоб можна було на якій небудь землі людям добре жити, треба, щоб ніхто чужий не грабував їх і не перешкаджав їхній праці, треба, щоб і свої люди оден від одного не віднимали та не видурювали того, що чоловік собі придбав. Треба ще, щоб люди знали, як тим, що є на полі, у лісі та в землі, найліпше скористувати ся для себе. Щоб дійти до сього всього, треба було скрізь людям довго жити на одному місці, упорядити ся mezi собою, та думати та вчити ся усяких наук, та ще і дальше багато праці та науки треба буде людям, щоб жити зовсім добре. Добрі науки здавна, ще до Христа, почали ся у Греків та Італійців. До сих людей від нас і не дуже далеко і легка дорога ріками Дністром, Бугом, Дніпром та Доном у Чорне море, а далі у

Середземне до Греції та до Італії. Здавна Греки та Італійці приїздили до нашого берега Чорного моря, навіть і оселяли ся тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людям осісти на одному місці та вберегти ся від чужих розбишак, що і хати руйнували і добуток палили, і людей різали, брали в неволю та розганяли. По над Чорним морем простягли ся степи, що йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть відвічні пастухи татарського та турецького роду, кочуючи з місця на місце. Ото сі пастухи — не те що хлібороби, — здіймають ся було цілими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиска, а потім нападають на хліборобні народи, як от на наших батьків, та й грабують їх, а далі осядуть ся було денебудь недалеко, як ось у Криму, та що-року й набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе, або на продаж. Ще найменше лихо, як візьмуть з наших людей дань чи окуп. Довго так було, трохи не тисячу років з того часу, як про нашу землю вже по книгах написано, що тут жив наш український народ, так саме, як і тепер.

От у сій книжці ми розкажемо, як то наші батьки терпіли й відбивали ся від татарських та від турецьких розбишак і як таки насилу відбились. Особливо ми розкажемо про козаків, бо вони найбільше положили праці, щоб відігнати від нашої землі Турків та Татар, щоб наш чоловік у своїй землі і хату будував, і поле орав та засівав, і дітий годував, не боячи ся чужого ворога.

Про те, що робилось у нашій землі до козаків, ми розкажемо дуже коротко.

Років ще за тисячу до нас, як батьки наші звали ся Славянами-Русю то доводило ся їм терпіти від

Хозар, що жили по Дону та в Криму. Хозарська опіка була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли впорати ся з Хозарами, коли се на зміну Хозарам прийшли, теж зі сходу, інші степовики — Печеніги, а потім Половці, та й почали дуже тіснити Русь. Вона мусіла вибрати ся з степів та й відсунути ся від Чорного моря. Від сих Половців чинила ся тоді Славянам дуже велика кривда, і вони мусіли з ними довго бороти ся. Про них переяславський, а потім київський князь Володимир Мономах казав, як позіздились усі князі, що не може орач вийти у поле землю орати, бо прийде Половчанин, убіє орача, а худобу його і семю забере собі. З сього вже добре видно, що то за лихі були ті Половці і яку вони напасть чинили у нашій землі. Але з часом Славяни усеж таки стали потрохи брати гору над Половцями.

Коли се наступила на Русь велика хмара: Татари. 1238-го року, себ-то більше як шість сот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батием, кинулась на нашу землю, стала бити й різати людей, розруйновувати городи й села. Люди, ратуючись від Татар, мусіли тікати далеко на північ, на Вислу, Німан і Припеть. Південна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім спустіла. Татари зістали ся жити по степах від Волги до Криму, а часами посувались і далі. Наші люди мусіли часами платити їм дань, а на півночі там, де Москва, Татари переписали усіх людей і довго брали що-року поголовщину. Та років за двісті татарська орда розділила ся й ослабла. Воно так завжди бува з ордами пастухів, бо пастухи переброжують з місця на місце, сварять ся за пасовиска і розбродять ся по степах. А хлібороби, як живуть у одному місці, зби-

рають ся докупи, будують городи, доходять до науки і ремесла, відумують лучшу зброю, та з часом стають дужшими від степовиків-пастухів. Сі страшні тільки тоді, як зразу набіжать великою ордою, як з першого разу Татари.

Україна ще не вспіла поправитись після великого татарського лихолітя, а вже новий народ насунув ся на неї з другого боку, від моря Балтійського з тих країв, де город Вильна. Сей народ звав ся Литва. Люди звуть їх *Білорусами*, бо вони одягають ся у біле і носять білі шапки, — магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським панованем, і говорили зовсім для наших не зрозуміло. Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після Татар то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у Німців військової справи. Потроху підгорнула під себе Литва велику часть Білої Руси, а далі напала і на Україну. Українські люди боронились від Литви дуже мало, або навіть, як поспільство (селяни і міщани) то й зовсім не боронились. Робилось се так через те, що Литовці завоювавши Україну й Білу Русь, зіставляли усе так, як було й перше; а брали собі тільки на службу здатних до війни людей, та й тим роздавали землю. Окрім того, що вони зіставляли усе по давньому, вони ще визволяли людей від татарських податків і татарського хижацтва. За часів литовського панованя Українці знову почали посувати ся до Чорного моря. І стало дві великі держави: по обидва боки Дніпра, де Україна й Біла Русь, порядкували князі роду литовського а далі на схід-сонця і на північ, де Московщина, зістали ся князі московські, старинного роду київських князів. На північ були два вільні городи Псков і Новгород, вони

кликали собі князів кого хотіли, найбільше-ж з роду князів московських, а часом то й з литовських, аж поки їх зовсім підгорнули князі московські і волю в них відняли. Пізнійше Поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодилась злучити Польщу, Литву та Україну з Білою Русю в одну державу. Московський народ став потроху справляти ся з тими Татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими, а Україна та Біла Русь ще раньше збули ся тих Татар, що жили коло Чорного моря.

На південь Україна простягла ся до Чорного моря. Над Чорним морем у Криму жила в городах і селах татарська кримська орда. Під її панованем були ще чотири хижі орди, що кочували від гирл Дунайських до річки Кубані. Великий степ від Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею, і на ньому доволі мирно чабанували Татари й Українці. З городів і других осель сміливі люди ходили у степ на здобитки, і через те вкраїнські оселі все далі та далі посувались у степ. Найкрайнійшими вкраїнськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по Дністру вкраїнські оселі доходили аж до Чорного моря, і більш як за чотириста років назад напроти того місця, де тепер Акерман, було вже торгове місто вкраїнське, і відтіля возили хліб морем до Греків, як і тепер. Так жили тут наші й Татари, хоч може і не без яких сварок за пасовиска, аж поки Турки року 1453-го завоювали Царгород (Константинополь), столицю царства грецького. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського хана. З того часу кримські Татари почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підмовляли Татар, помагали їм. Тоді

Турки, покоривши собі багато християнських народів — Греків та братніх їм славянських Сербів і Болгар та Молдаван, з прожогу думали завоювати трохи не щільний світ. Та й віра турецько-магометанська заставляла їх воювати з християнами. От і узлились християни на магометан, а магометани на християн. У той час, про який ми розповідаємо, у сусідних з нашими південних землях гору взяли магометанці Турки. Щоб Турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольників для домашньої роботи, у гребці на кораблі, чи по їхньому — *каторги*. Дітей полонених Турки повертали у свою віру і робили з них своє найстрашніше військо — яничар.

От через Турків і Татари почали робити великі наїзди на Україну й Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх Туркам. Замість торгу хлібом почався на побережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські царі, бувало, посваряться один з одним, та й пограбують часами обидві землі. Що далі, то більше розпускала орда свої загани по нашій землі: у один кінець до Києва, а у другий до Львова. Що більше набігали Татари, то далі посувався на північ український люд, і все більше пустіла наша земля.

Року 1482 зробив кримський хан Менглі Герай, приятель московського князя Івана, великий наїзд на Україну, він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастир, трохи не всіх Киян забрав у неволю і з дуже великим полоном вернувся у Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з наказу турецького султана, мало не що року почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межа Українцями

Татарами мало не двісталітня війна.

Се друге татарське лихоліте було гірше, ніж перше. Тоді Татари наскочили, порізали, побили, та й вернули ся до дому, а тепер така різанина була що року; що року набігала татарська орда, грабувала, різала людий, палила села й вертала ся до дому, набравши невольників, щоб на другий рік знову набігти і знову робити те саме. Не даремне за той час межи українським людом склала ся така пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

У другій пісні співаєть ся:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да избірав женців да Коваленко,
Да й усе женці да й одбірнії.
Поробив їм серпи да все золотії,
Ой повів женців на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.
„Ой жніте, женчики, обжинайте ся,
І на чорную хмару озирайте ся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю“.
Ох і жнуть женці; розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся:
Ой то ж не хмара, то ж орда іде,
А Коваленко та передок веде.
Вязали руки та сирицею,
А залили очи та живицею,
А скували ніжки та скрипицею.
„Ой повій, вітроньку, та з північеньки,
Та розкуй мої да руки, ніженьки,
Ох повій, вітроньку, з-під темної ночі,
Да на мої ж да на карії очі!“

Не можна було тоді людям удержатись на Україні.
Не можна було хліб робити, бо не знав чоловік, чи

збере він те, що посіє, не знав навіть, чи буде він завтра живий. Несподівано набігали Татари, палили села, а людей, як не вбивали зараз, то брали з собою в Крим, а там продавали Туркам у неволю, або зіставляли в себе для тяжкої роботи. Через те, що Татари наїздили несподівано, трудно було людям від них ховати ся, але усе ж таки можна. Щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, а на їх завсїгди стояла сторожа; тільки покажуть ся Татари, — вона мала давати звістку. А то посилали далеко у степ чати, що все літо їздили з місця на місце, пильнуючи Татар, і коли де зобачуть, так дають, бувало, звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховали ся. Тоді люди покидали села і ховали ся по лісах, або навіть і в воді, — кажуть, що там вони дихали через очеретину.

Протоптала Татарва на Україну багато шляхів, а з них найзначнійших було три з правого боку Дніпра; сими шляхами Татари найбільше наїздили. Перший шлях ішов попри Черкаси. Корсунь, Київ, прямуючи до Львова, і звав ся Чорним; другий від Очакова, попри Бар, теж до Львова, сей шлях звав ся Кучманським, або Кучманом; третій шлях — теж до Львова по за Дністром і звав ся волоським або покутським. З лівого боку Дніпра був один шлях, що звав ся муравським. Набігали Татари ріжно — іноді в день, іноді в ночі, і коли сторожа не поспіє дати знати в село, що йдуть Татари, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей, і великих і малих, брали вони й ділили поміж себе, добро так само, а село запалювали, то після такого наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів, можна довідати ся з того, що як Татари

Так наші предки хоронили ся перед Татарами.

напали на Україну 1575 року, так вивели людей до Криму більш як 55 тисяч, 40 тисяч коний, 500 тисяч усякої худоби і без ліку отари.

Що Татари робили з бранцями, можна довідати ся з слів одного певного чоловіка; він каже, що старих або немічних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони нездатні до праці, віддавали Татари, мов тих заяців собакам, парубкам, а ті вчать ся на них вояцького діла і бють їх камінем або кидають у море, або вбивають яким небудь иным способом. На тих нещасних невільниках вчили ся татарські хлопці стріляти з лука. А ті невільники, що продавали ся, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана вільні, але не мали волі йти куди небудь з Криму. Котрі з невільників дужчі, тим клали на лобі чи на щоках пятно, і вони, звязані або сковані мусіли мучитись у день на роботі, а в ночі по тюрмах та льохах; а давали їм їсти трохи здохлятини з черваками, такої, що навіть собака її не їла б. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обступивши верховими і підганяючи нагайками, значили пятном розпеченим у вогни, по тих місцях на тілі, де і в худоби. Найздатніша здобич у Татар були дівчата, а найбільше гарні. Про те як вони вели дівчат, у пісні співаєть ся так:

Коли Турки воювали,
Білу челядь забирали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі на мотузї.
Третю взяли в чорні мажі...

Що ю взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
То та плаче: „Ой Боже-ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчісує,
Візник бичем розтріпує!“
Що ю взяли попри возі,
Попри возі на мотузї,
То та кричить:
„Ой, Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькіі!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці розїдає,
Кривця пучки заливає!“
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
„Ой, Боже-ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькіі!
Стільки країв проходили,
А білий світ не виділи!“

Вже було сказано, що Татари продавали своїх бранок і бранців у турецьку неволю, або давали турецькому султанови дань бранцями, як се було року 1563-го, коли кримський хан узяв ся відіслати султанови 20 тисяч невольників. Сї бранці мали робити у Турків на галерах, таких суднах, що їх Турки звали *каторгами*. Галера була великий низький двощогловий байдак і плила вона по воді і вітрилами, і веслами; тими веслами й гребли невольники. На галерах було двацятьчотири, або двацять-шість лавок, а на них сиділо по 5 або по 6 чоловіка на кожній. Ліві лавки ділили ся від правих проходом, а по сьому проході ходив галерний доглядач з батогом у руці і підганяв ним невольників щоб гребли. Спали й їли сї нещасні невольники по змінах, не сходячи ніколи ні з галери, ні з своїх лавок. Вони не мали ніякого спочинку навіть у свято. Прка

була та неволя, і невольники тільки дожидали того часу, щоб утекти, або щоб їх хто викупив. Такі невольники склали ось яку жалібну псалму або думу:

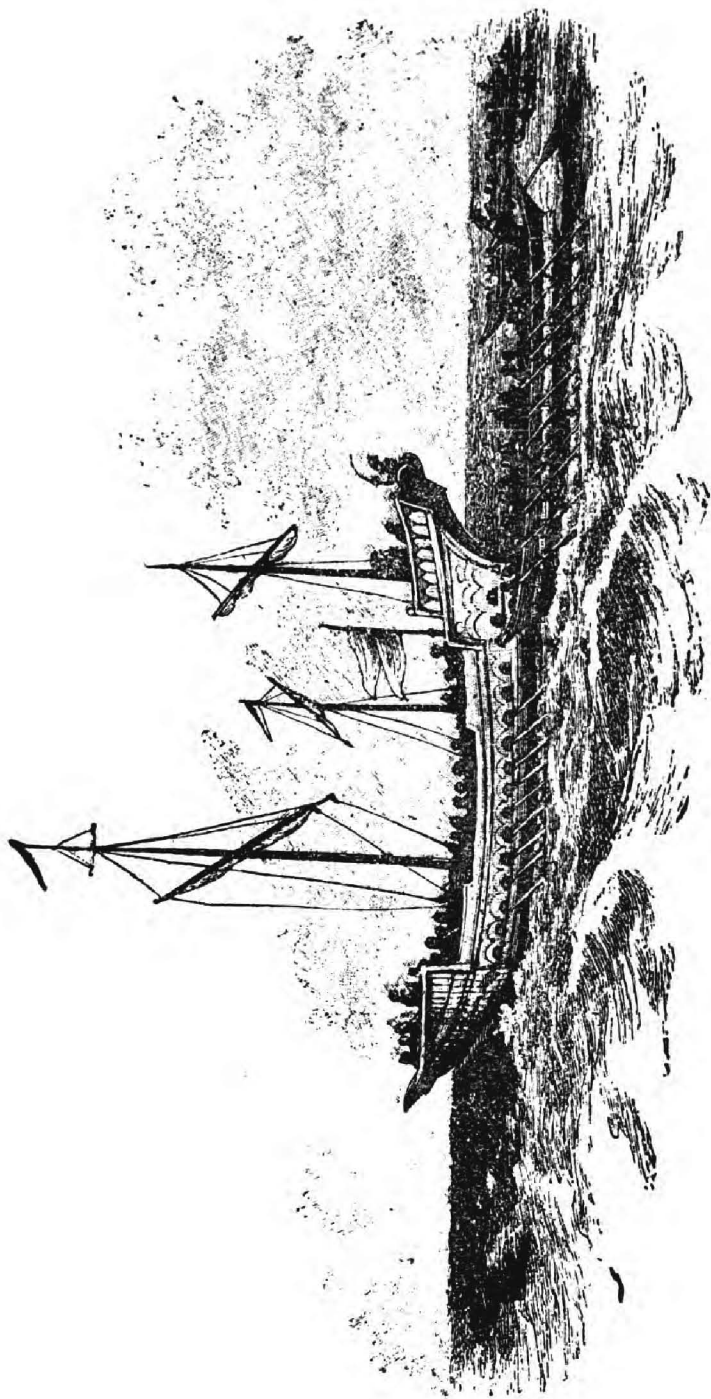
У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руку піднімали, кайданами забряжчали;
Господа милосерного прохали та благали:
„Подай нам, Господи з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хочай-би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Та вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости по-
Баша турецький, бусурманський, [шмугляло!“
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре тес зачуває,
На слуги свої, на Турки-яничари зо-зла гукає:
„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по-тричі в однім місці затинайте!“
То ті слуги, Турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости обри-
Кров християнську неповинно проливали. [вали,
Стали бідні невольники на собі кров християнську заба-
[чати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-про-
„Ти, земле турецька, віро бусурманська, [клинати:
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників

З тяжкої неволі, турецької,
З каторги бусурманської

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!

Такі думи ще недавно співали кобзарі по всій Україні, а тепер хиба деякий знає кілька слів з них. Добре ще, що письменні люди років з трийцять тому назад позаписували від старих кобзарів ці думи — а то можна було б сказати, що наші люди, мов які звіри, і не пам'ятають, що діяло ся з їх батьками на їх землі. А хто не знає, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, від чого тепер так, а не інакше все на сьвітї робить ся, не знати ме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям. Не самі книги, але й старі пісні навчають, що то робилось у старовину, і через те тепер письменні люди дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні, більше ніж ті чужі вояцькі та шинкові, що, не розуміючи діла, хлопці, тепер у нас співають. Отже зі старих книг та з пісень можна довідати ся багато, як то терпіли наші невільники від Татар та Турків. Іноді лучало ся, що рідня невільника довідаєть ся, де він і дасть за нього викуп, тоді невільників викупували і нерідні люди, а чужі, найчастійше Греки, надіючись, що їм вернуть ті гроші, які вони потратили. А то іноді міняли ся бранцями: Татари звертали Українців, а Українці Татар. А то раз Іспанці та Італійці побідили Турків і взяли в неволю 130 турецьких галер, полон поділили межю собою, а 15 тисяч християнських невільників відпустили на волю. Як року 1671-го Татари пограбували Волинь і Поділе, так вони списали

Турецька ґалера і козацькі чайки.

усіх бранців і післали тії списки до Поляків, спитатись, чи не викуплять вони кого-небудь, щоб не гнати ся з усім ясиром (полоном) до Криму. Не даремне невільницькі думи ось як співають про викуп:

Поклоняєть ся бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнськії, — до отця, до матусі.
Що не можеть він їм поклонити ся, —
Тільки поклоняєть ся голубоньком сивеньким:
„Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнськії,
До отця мойого, до матусі.
Сядь, пади на подвірї отцевськїм,
Жалібненько загуди,
Об мойї пригоді козацькій припомяни:
Нехай отець і матуся
Мою пригону козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають, —
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорнеє море согравати,
То не знатиме отець либонь матір
У котрій каторзі шукати:
Чи у пристані Козловській
Чи у городі Царграді на базарі.
Будуть шукали, Турки-яничари набігати,
За Червонеє море у Арабську землю запродаати,
Будуть за них срібло, злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.“
Тогді дала ся бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги позїдали,
Сирая сириця до жовтої кости
Тїло козацькеє проїдала.
То бідні невольники на кров, на тїло поглядали,
Об вірі християнській гадали,

Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
„Ти земле турецькая, віро бусурманська,
Ти єсь наповнена сріблом, злотом,
І дорогими напитками,
Тількиж бідному невольнику на світі невільно.
Що бідний невольник у тебе пробуває,
Празника Рождества, будь ли Воскресеня не знає,
Все у неволі проклятій, на каторзі турецькій
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають:
„Ти земле турецька бусурманська,
Ти розлуку християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ війною,
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На свято-руський берег,
На край веселий, між народ хрещений!“...

Тяжко мучили ся невольники на галерах, але не краща була їхня доля й тоді, як вони зіставали ся на роботі по кріпостях, для земляної, або якої иншої роботи. Ось що розказують у книгах тодішні люди про ті роботи. Найтяжші роботи, що у християнських землях роблять лиходії. здають ся малими проти того, що терпить багато чесних людей у турецькій неволі. Невільників на ніч запирають у темні камяні льохи, а ранком їх виводять на роботу доглядачі, нещадно бючи й лаючи. Працюють сі нещасні коло будинків, що буде султан. Доглядачі карають за всяку дрібницю, за найменшу недбалість. Вони іноді такі злі, що не дають часу бідному невольникови зісти шматок хліба. Потомлених за день, їх іноді в ночі знову тягнуть на нову роботу. А що найгірше, так се те, що їх разом з худобою запрягають у вози. Сих нещасних невольників замикають на ніч у підземні темниці, ліктів у пять

завдожки і завширшки і три лікті глибини. Туди спускають їх по мотузяній драбині, потім її виймають і накладають на дірку залізну дошку. На їжу їм дають фунт чорного печива і трошки оливи. Трафляло ся, що султани вбивали цілі сотні християнського люду або за іграшку, або за те, що їм вони здавали ся не дуже роботящими. А коли тих невільників виводять, бувало, на торги, так ведуть їх одного за одним цілими десятками, прикованих один до одного коло шиї, і такими десятками продавали, вигукували, що се невільники свіжі, дурні, тільки що привезені з України.

Часто невольники сами тікали з неволі і вертали ся до дому, але не завсїгда можна було теє зробити, бо по перше трудно було утекти з самої неволі, а по друге, що хоч би й утік, так трудно було так пробрати ся, щоб ніхто з Татар не побачив. Як то нелегко було втікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, що розкажує про утечу з Азова трьох братів. Вона розкажує, що з під Азова утікали три брати — двох кінно, а третій пішки. Піший, бачучи, що йому не поспіти за кінними, почав просити їх, щоб вони його підвезли. Тоді вони йому на се сказали так:

„Братіку милий, голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде в пень сікти, рубати,
І буде нам велику муку завдавати“.
І теє промовляли;
Відтіль побігали.

І покинули його йти пішки. Тоді той менший брат доходить до Савур-могили і тамечки умирає, а умираючи каже:

„Побило мене в полі
Три недолі:

Перва доля безхлібна,
Друга доля безвідна,
Третя доля — що своїх братів рідних не догнав“.

Се хоч і дуже гарна дума, та ми не печатаємо її усеї, бо ще є такі кобзарі, що її співають. Як хто здибає такого, хай попросить проспівати.

З того, що говорить ся у сій думі про безвіддя і безхліб'я, бачимо, як то трудно було через степи тікати з неволі. І через те бранці, хоч не хоч, а мусіли лишати ся у Криму, а до того ще й догляд був за ними добрий.

Вже сказали ми, що гарні дівчата були в Татар та Турків найціннішою річю, вони за ними добре доглядали і у дорозі, як гнали полон до Криму, і дома. Іноді лучало ся, що такі дівчата бранки, змінивши християнську віру на магометанську, робили ся жінками великих панів турецьких, а навіть іноді й султанів. Так, у султана Солеймана Першого була жінка Роксоляна, попівна з Рогатина у Галичині. Вона верховодила усім царством, підвела султана, що він звелів повбивати своїх родичів і назить сина свого. А про жінку Османа Другого розказують ось що: її маленьку з простого роду полонили Татари і продали турецькому везирови Муратови, а його жінка віддала її одному Туркови — Мустафі, а сей відпустив її на волю. Раз якось побачив її султан і дуже у ній закохав ся, але Мустафа сказав, що не може віддати її султанови за рабиню, бо вже пустив її на волю, а хиба султан візьме її за жінку. Так воно й стало ся, і султан кохав її більше, ніж усіх своїх жінок. Іноді сі бранки забували зовсім свою віру і робили ся запеклими бусурменками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая сама Роксоляна. А іноді вони усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж хри-

стіянками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співаєть ся у думі про Марусю Богуславку:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.

Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.

То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

То до їх дівка бранка,

Маруся попівна Богуславка приходить,

Словами промовляє:

„Гей козаки ви, біднії невольники!

Угадайте, що в нашій землі християнській за день те-
Що тоді бідні невольники зачували, [пера?“

Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку

По річах пізнавали,

Словами промовляли:

„Гей, дівко бранко,

Марусю, попівно Богуславко!

Почім ми можем знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера?

Що тридцять літ у неволі пробуваєм,

Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.

То ми не можемо знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера“.

Тоді дівка бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Теє зачуває,

До козаків словами промовляє:

„Ой козаки, ви біднії невольники!

Що сьогодні у нашій землі християнській Великодняя
[субота,

А завтра святий празник, роковий день Великдень!“

То тоді ті козаки теє зачували,

Білим лицем до сирої землі припадали,

Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку,

Кляли проклинали:

„Та бодай ти, дівко бранко,

Марусю, попівно Богуславко,

Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень
То тоді дівка бранка, [сказала“.
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
„Ой козаки, ви біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте:
Бо як буде наш пан турецький до мечеті відїжджати,
То буде мені, дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці проходити,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати“.
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті відїжджати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, до темниці приходить,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників
На волю випускає
І словами промовляє:
„Ой козаки, ви біднії невольники,
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не ми-
Моєму батьку й матері знати давайте: [няйте.
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупляє.
Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
Для роскоші турецької,

Козаки здобувають турецьку ґалеру.

Для лакомства нещасного!“
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі, з віри бусурменської,
На ясні зорі, на тихі води,
У край веселий, у мир хрещений!
Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Тепер вже добре видно, що терпіли від Татар та Турків українські люди, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потрохи і серед наших народились люди, що помстились над Татарами і Турками за їх наругу і почали боронити вкраїнські хліборобські села і посувати далі на південь сонця Татар, а Турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки, а що то були за люди і як вони воювали з Татарами, про те ми тепер й розкажемо.

Козаками спершу звали ся вільні вояки, що своєю охотою ходили у степ за здобичю, або розбивали чужих, а часом і своїх, або поступали на службу до якого князя чи царя. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на півдні України й Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на границі. Богаті і вельможні пани на Україні й Білій Русі що володіли великими ланами на нашій Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб у купі обороняти землі свої від Татар, ходити самим на Татар, відбивати у них полон людський, табуни та иншу здобич. Такі пани робили ся ватажками козацькими. Їх, яко вельможних панів, знали далеко, і про їх діла позаписувано в літописі. А були й інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнішими з перших ватажків були Лянцкоронський і Дмитро Вишневецький, — до його

потім прикладали пісню про Байду, — Богдан Ружинський, що, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки.

Разом з Лянцкоронським поминають і другого отамана козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського й канівського. Старостами тоді звали ся урядники, що командували і війском, і судом і мали право карати на смерть у своєму старостві. Дашковича дуже боялись Татари, і як кримський хан ішов воювати у московське царство, так просив короля, щоб він звелів Дашковичеві не займати його. Дашкович служив і польському королеви, і московському цареві і всюди його добре приймано, бо він був великий вояк, а навіть коло року 1522-го попав ся він у неволю до Татар, так його й звідти випущено. Сей Дашкович перший казав польському королеви і соймові або радї виборній з шляхти усього королівства, щоб поставити на Дніпровому низу, за порогами, сторожу з 2000 чоловіка, щоб пильнувати Татар і не давати їм переправляти ся на сей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже вподобалась королю і панам, але вони її якось занедбали, і той замір Дашковича не здійснив ся. Після Дашковича замір його про сторожу на Дніпрових порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький. Він поставив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Туреччину. Для сих наїздів він іноді сходив ся з донськими козаками (се вже були не Українці, а Москалі), що теж воювали против Татар, але не так дуже, як українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він року 1557-го, з ордою прийшов добувати Хортиці, але нічого не вдіявши, завернув ся до дому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову,

вже з турецьким війском, і сього разу Вишневецький не встояв і пішов у Черкаси. Того ж року він перейшов на службу до московського царя Івана Грізного, але як той почав мордувати й різати людий ні за що, ні про що, так Вишневецький вернув ся знову на Україну. Скоро після того Волохи покликали його до себе господарем; тут у Волощині піймали його Турки і замучили у Царгороді. Хоч же Дашкевичеви й Вишневецькому не пощастило доставити козакам твердині за порогами, щоб пильнувати Татар, але ся їх думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки, що жили в городах і хотіли воювати з Татарами, не можна було сього робити, бо у городах за ними наглядали королівські старости, і вони з вільних ставали наче невільниками. На низу, там де Дніпро пішов рукавами, у устя Чортомлика, вони знайшли собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошем і з того часу почалась Запорозька Січ. Окрім самого Дніпра, сей острів з лівого, татарського, боку боронила степова річка Конка і Великий Луг—невилазне болото. Таким способом піше військо ніяк не могло дійти до Січи. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, бо по їх берегах ріс тоді високий очерет. Розказують, що якость турецькі галери, женучись за козацькими човнами, заблудили у тих очеретах, і козаки тоді багато з них потопили; з того часу Турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Січи. А від України, чи то від городів, Січ боронили високі пороги, бо через їх уміли плавати самі тільки запорожці.

У Січи запорожці жили без жінок. За те, що хто небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакови голову. Найважнійше діло в козаків у Січи було воювати з Тата-

рами за віру і народ християнський. Збираючись у похід проти Турків, або Татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: „Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїть ся смерти, — приставай у козацтво. Не треба смерти лякати ся, бо від неї не встережеш ся. Таке житя козаче!“ Не величали ся запорожці родом. Сам отаман запорозький, після того, як на його місце обірали іншого, робив ся знову простим козаком. У Січ можна було приїхати кожного часу і відїхати з Січи коли хто хотїв. Не розпитували у Січи, хто і звідки приїхав, який чоловік, чи злодій, душогубець, а чи чесний козак, чи великий пан. А у самій Січи за злодійство карали на смерть, а коли хто вбе товариша, так того живцем, разом з убитим, закопували у землю. Польські пани не любили козаків; козаки були люди вільні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, хоч король забороняв їм бити ся з Татарами, щоб не драгувати Татар і не доводити їх до війни з Польщею. Але королям треба було козаків для війни з Москалями, або з Турками, і через те вони не відважувались скасувати козацтво тоді ще, як козаків було небогато; та небогато було ще й панів на Україні, і поспільство (простий народ) ще не так-то хотїло стати козаками. щоб вибити ся з невільної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла дістати королівська рука, вони могли собі робити, що хотїли, і не зважаючи на прикази від короля не займати Татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів бо й Татари сами не зважали на те, чи мир, чи війна

Козахи на мори.

стоїть з королем на папері, а коли було їм треба, то набігали на Україну за здобичю. Запорожці нападали на Татар і Турків сухопутм і водою. Запороже зробилось школою, де вчили ся лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них Полякам один польський пан: „Не думайте, щоб я до них підлизував ся, я ще у тому краю живу не дуже давно, і не у ньому зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, і діла ті варті того, щоб памятати їх на віки. Щоб ви знали, вони не оден раз на рік ганяють Татар. Вони боронять усіх християн, наче ті льви.“ І багато ще дечого гарного каже він про запорожців.

А запорожці де далі, то все робили ся сміливійші і вже не вдоволяли ся з оборони від Татар, але сами почали ходити проти них походами. Вже ми казали, як набігав на Татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопутю; трохи опісля стали нападати на Татар і Турків водою на своїх чайках. Се були великі човни; дно тих чайок робили вони з видовбаної верби, або з липи, а до них накладали дошки від двох до осьми сяжнів заввишки. Чайки були без чардака, з двома стернами і з щоглою. По боках їх обкладали липовою корою, або очеретом, щоб вони не потопали, коли у човен набереть ся води. На сих чайках їздили козаки по здобич аж у Туреччину і не один раз показували ся коло самого Царгорода. Так ось року 1594-го козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. Про се діло розказують ось що: „Козаки явили ся на сто пятьдесятьох довгих чайках, на яких було по 10 весел з кожного боку і окрім гребців по пятьдесять чоловіка добре споряжених з рушницями і шаблями. Против них з Царгорода вислано 500 великих і малих суден; 10.000 людей побігло бе-

регам., до Босфору, тої протоки, що над нею стоїть Царгород, щоб оборонити його від козаків. Увесь день тихо простояли козаки і ввечері повернули у Чорне море з великою здобичю“. Про те, як нападали козаки на Турків, розказують ось що: „Запорожці пускають ся на море найбільше в осени. У кожду чайку сідало чоловіка 50 або 70 з усяким припасом. Коли вони, бувало, стрінуть турецьку галеру, або корабель, так вони робили так: спускали щоглу і заїздили так, щоб сонце заходило їм за спину. Через те, що чайки невисоко стояли над водою, їх і не видно було на морі. За одну годину до захода сонця підходили вони на милю до турецького корабля, щоб не згубити його з очий, а о півночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. У день козаки на чайках не могли нічого вдіяти Туркам, бо Турки гарматами розбивали і топили їх чайки. А іноді бувало так, що надзожене козаків більша сила, і що побє, а решту забере у неволю. Так попавсь у неволю запорозький отаман Самійло Кішка і довго сидів у неволі, аж поки довелось йому утекти. Про сього Кішку співали дотепні кобзарі таку думу:

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьом цвітами процвітана, мальована.
Ой першим цвітом процвітана —
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алкан-баша
Трапезонськеє княжа гуляє;
Ізбраного люду собі має:
Сімсот турків, яничар чотириста,

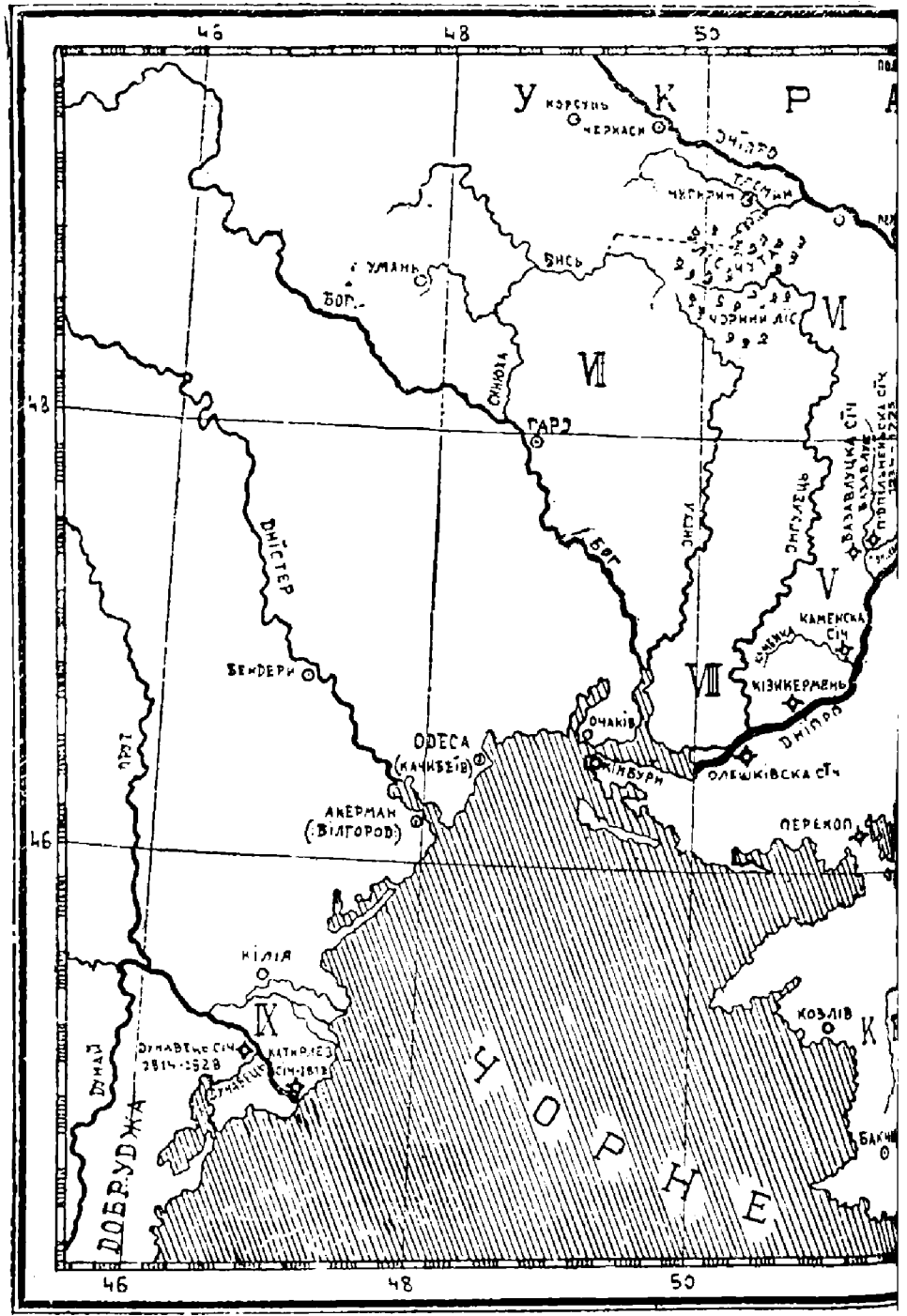
Та бідного невольника півчвертаста,
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький ;
Другий Марко Рудий, Суддя військовий ;
Третій Мусій Грач, військовий трубач ;
Четвертий -- Лях потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двайцять чотири як став на волі,
Потурчив ся, побусурманив ся,
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.

В тій галері від пристані далеко відпускали.
Чорним морем далеко гуляли.
Проти Кафи — города приставали,
Там собі великий та довгий віпочинок мали.
То представить ся Алкану-башати,
Трапезонському княжати, молодому паняти,
Сон дивен на прочудо.
То Алкан-баша, трапезонтськеє княжа,
На Турків-яничар, на бідних невольників покликає :
„Турки, каже, Турки-яничари,
І ви, біднії невольники !
Которий би міг Турчин-яничар сей сон відгадати,
Міг би йому три гради турецькії дарувати ;
А которий би міг бідний невольник відгадати
Міг би йому листи визволені писати,
Щоб не міг ніхто ніде зачіпати.“

Сеє Турки зачували, нічого не сказали ;
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.

Тільки обізветь ся між Турків Лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський :
„Як же, каже, Алкане-башо, твій сон відгадати,
Що ти не хочеш нам повідати?“

„Такий мені, небожата, сон приснив ся,
„Бодай ніколи не явив ся!
Видить ся моя галера цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
Видить ся: мої Турки-яничари
Стали всі в пень порубані;
А видить ся: мої біднії невольники,
Которії були у неволі, то всі стали по волі;
Видить ся: мене гетьман Кішка
На три части ростяв,
У Чорнеє море пометав...“

То скоро тее Лях-потурнак зачував,
К йому словами промовляв:
„Алкане-башо, трапезонський княжату,
Молодий паняту!
„Сей тобі сон не буде ні трохи зачіпати;
Скажи мені получше бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду сажати,
По два, по три, старії кайдани і новії ісправляти,
На руки, на ноги надівати;
Червоної таволги по два дубці брати,
„По шиях затинати,
Кров християнськую на землю проливати!“

Скоро то сеє зачували,
Од пристані галеру далеко відпускали;
До города до Козлова,
До дівки санджаківни на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували, —
Дівка санджаківна на стрічу вихожає
Алкана-башу в город Козлов зо всім війском затыгає
Алкана-башу за білу руку брала,
У сьвітлиці камяниці зазивала,
За білу лавку сажала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку сажала.
То Алкан-баша, трапезонтськеє княжа,
Не дуже дорогії напитки уживає,
Як до галери двох Турчинів на-підслухи посилає:

Щоб не міг Лях-потурнак Кішки Самійла відмикати,
Успруч себе сажати.

То скоро ся тиї два Турчини до галери прибували.

То Кішка Самійло, гетьман запорозький,

Словами промовляє:

„Ой Ляше-потурначе, брате старесенький!

Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера:

Добро нам учини,

Хоч нас, старшину, відомкни;

Хай би і ми у городі побували,

Панське весілля добре знали.“

Каже Лях-потурнак:

„Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,

Батьку козацький!

„Добро ти вчини:

Віру християнську під нозі підтопчи,

„Хресть на собі поломи.

„А як будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата про-

[бувати

То скоро Кішка Самійло теє зачував,

Словами промовляв:

„Ой Ляше-потурначе, сотнику переяславський,

Недовірку християнський!

Бодай же ти того не діждав,

Щоб я віру християнську під нозі топтав!

Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,

А буду в землі козацькій голову християнську покла-

„Ваша віра погана, земля проклята.“ [дати.,

Скоро Лях-потурнак теє зачуває,

Кішку Самійла у шоку затинає.

„Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,

Буду тебе паче всіх невольників доглядати,

Старії і новії кайдани направляти,

Ланцюгами за поперек у троє буду тебе брати.“

То тії два Турчини теє зачували,

До Алкана-баші прибували;

„Алкане-Башо, трапезонське княжа!

Безпечно гуляй!
Доброго і вірного ключника маєш:
Кішку Самійла в шоку затинає,
В турецьку віру ввертає “
То Алкан-баша трапезонськее княжа
Беликую радість мало,
Пополам дороги напитки роздіяло:
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою санджаківною уживало.

Став Лях-потурнак дорогії напитки пити підпивати,
Стали умисли козацьку голову ключника розбивати:
„Господи! Г'єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити...“
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажає,
Дорогого напитка метає,
По два по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав,
То в рукава, то в пазуху, крізь хусту третю додолу
Лях-потурнак по єдиному випивав, [пускав.
То так напив ся, що з ніг звалив ся.
То Кішка Самійло та й угадав:
Ляха-потурнака до ліжка в місто дитини спати клав;
Сам вісімдесять-чотирі ключі з під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав:
„Козаки панове! добре дбайте:
Один другого відмикайте.
Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
Полуночної години дожидайте.“
Тоді козаки один другого відмикали,
Кайдани із рук, із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе прийняв,
Полуночної години дожидав.

Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-баша з військом до галери прибувати
То до галери прибував, словами промовляв:

„Ви Турки яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного клюшника не збудіте;
Сами ж добре поміж рядами проходите,
Всякого чоловіка огляньте,
Бо тепера він підгуляв,
Щоб кому пільги не дав.“
То Турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходили,
Всякого чоловіка оглянули...
Бог поміг; за замок руками не приймали!
„Алкане-башо, безпечно поживай:
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посажав,
По три, по два, старії кайдани посправляв;
А Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв.“
Тоді Турки-яничари у галеру входили,
Безпечно спати лягали,
А которії хмельні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;
У галеру вступає, козаків пробуждає,
Шаблі булатнії на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
„Ви, панове молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте,
Ні которого Турчина в галері не збудіте!“
То козаки добре зачували:
Сами з себе кайдани скидали,
У Чорне море метали,
Ясини не вчинили,
Ні одного Турчина в галері не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
„Ви, козаки молодці, добре, братя дбайте:
Від города Козлова забігайте.
Турків-яничарів у-пень рубайте,
Которих живцем у Чорне море метайте!“
Тоді козаки від города Козлова забігали,

Турків яничарів у-пень рубали, —
Которих живцем у Чорнеє море метали.
А Кішка Самійло Алкана-башу із ліжка взяв,
На три части розтяв, у Чорнеє море пометав.

До козаків промовляв:

„Панове молодці! добре дбайте
Всіх у Чорнеє море метайте,

Тільки Ляха-потурнака не рубайте, —

Між військом для порядку, за яризу військового, зо-

Тоді козаки добре дбали: [ставляйте.“

Всіх Турків у Чорнеє море пометали,

Тільки Ляха-потурнака не зрубали, —

Між військом для порядку, за яризу військового, зо-

Тоді галсру від пристані відпускали, [ставляли.

Сами Чорним морем далеко гуляли.

Та ще у неділю, дуже рано-пораненьку,

Не сива зазуля закувала,

Як дівка санджаківна коло пристані похожала

Та білі руки ламала, словами промовляла:

„Алкане-башо, трапезонськеє княжату!

Нащо ти на мене такеє великеє пересердіє маєш

Що від мене сьогодні дуже рано виїжжаєш?

Коли б була від матери

Сорома і наруги прийняла,

З тобою хоч єдину ніч переночувала!“

Скоро ся тоє промовляли,

Галсру від пристані відпускали.

Самим Чорним морем далеко гуляли.

А ще у неділеньку, у полуденну годиноньку,

Лях-потурнак від сна пробуждає,

По галері поглядає, що ні єдиного Турчина на галері

Тоді Лях-потурнак із ліжка встає, [немає,

До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:

„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький.

Батьку козацький!

Не будь же ти на мене,

Як я був на останці мого віку до тебе!

[Бог тобі допоміг неприятеля побідити,

Та не вмітимеш у землю християнську входити!

Добре ти вчини:

Половину козаків у окови до опачин посади,

А половину у турецькеє дорогее платя наряди:

Бо ш: будемо від города Козлова до города Царі-

[града гуляти,

Будуть із города Царіграда дванадцять галер вибігати,

Будуть Алкана-башу з дівкою санджаківною

По зальотах поздоровляти;

То як будеш одвіт давати?..."

Як Лях-потурняк научив.

Так Кішка Самійло, гетьман запорозький учинив:

Половину козаків до опачин у окови посадив,

А половину у турецькеє дорогее платя нарядив.

Стали від города Козлова до города Царіграда гуляти,

Стали із Царіграда дванадцять галер вибігати

І галеру із гармати торкати,

Стали Алкана-башу з дівкою санджаківною

По зальотах поздоровляти.

То Лях-потурняк чогось догадав:

Сам на чердак виступав,

Турецьким біленьким завивалом махав;

Раз то мовить по-грецьки,

Удруге по-турецьки,

Каже: „Ви, Турки-яничари, помаленьку, браття, ячіте,

Від галери відверніте:

Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,

На похмілля знемагає,

До нас не встане, голови не зведе.

Казав: як буду назад гуляти,

То не буду вашої милости й повік забувати“.

Тоді Турки-яничари від галери відвертали,

До города Царіграда убігали,

Із дванадцяти штук гармат грімали,

Ясу воздавали.

Тоді козаки собі добре дбали:

Сім штук гармат собі арештовали,

Ясу воздавали,

На Лиман ріку іспали,
К Дніпру-Славути низенько укланяли
„Хвалим Тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят чотири роки у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!“
А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З війском на заставі стояв
Та на тую галеру поглядав,
До казаків словами помовляв:
„Козаки, панове молодці що сая галера · чи блудить,
Чи сьвітом нудить,
Чи много люду козацького має,
Чи за великою здобиччю ганяє?
То ви добре дбайте ·
По дві штук гармат набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте“
Тоді козаки теє зачували,
До його промовляли:
„Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїш ся
І нас козаків страшиш ся:
Єсть сая галера не блудить,
Ні сьвітом нудить,
Ні много люду козацького має,
Ні за великою здобиччу ганяє;
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає. ·“
То Семен Скалозуб теє зачуває,
До козаків промовляє:
А ви таки віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набивайте,
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте.
Як Турки-яничари, то у-пень рубайте,
А як бідний невольник, то помочи дайте!“
Тоді козаки, як діти, не гаразд починали:
По дві штуки гармат набивали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,

Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпрової напускали...

Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький.

Чогось догадав,

Сам на чердак виступав,

Червонії, хрещатії, давнії корогви із кишені виймав,

Роспустив до води похилив,

Сам низенько уклонив:

„Козаки, панове молодці! сядь галера не блудить,

Ні світом нудить,

Ні много люду козацького має,

Ні за великою здобиччю ганяє:

Се єсть давній бідний невольник,

Кішка Самійло, із неволі утікає.

Були п'ятдесят чотири годи у неволі,

Тепер чи не дасть Бог хоч час по волі!“

Тоді козаки у каюки скакали,

Тую галеру за мальовані облявки брали,

Та на пристань стягали,

Від дуба до дуба

На Семена Скалозуба

Паювали,

Тую галеру та на пристань стягали.

Тоді: злotosинії киндяки--на козаки,

Злоголави на отамани,

Турецькую білую габу--на козаки на біляки

А галеру на пожар спускали.

А срібло-злото на три часті паювали:

Первую часть брали, на церкви накладали:

На святого Межигорського Спаса,

На Трехтемировський монастир,

На святую Січовую Покрову давали,

Которі давнім козацьким скарбом будували,

Щоб за їх вставаючи й лягаючи,

Милосерного Бога благали;

А другу часть поміж себе паювали;

А третю часть брали,

Очертами сідали, пили та гуляли,

Із семипядних пишцалей грімали;

Кішку Самійла поздоровляли :
„Зворов, — кажуть, — здоров, Кішко Самійлу,
„Гетьмане запорозький!
„Не загинув єси у неволі,
„Не загинеш із нами, козаками, по волі!“
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова
В Київо-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками.
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями.
Утверди, Боже, народу християнського,
Війска запорозького
З усією черню Дніпровою,
Низовою
На многая літа,
До кінця віка!

По старих книгах не видно, щоб Кішка був у неволі 50 літ, а так років з двадцять п'ять. Року 1602-го він умер у поході з Поляками проти Шведів. З думи про Кішку видно, що вже за його часу наші не так то боялись Татар і Турків, як колись. Козаків уже намножилось, і Українці почали вже таки собі в голові держати, щоб не тільки свою землю від Татар та Турків обороняти, але вкупі з сусідами християнами зовсім Крим від Татар відняти, Турків від берега Чорного моря, та й від самого Дунаю прогнати. Почули про українських козаків і далекі народи та володарі що теж від Турків зазнавали лиха, — ось як Угри та й Німці австрійські. Сам цїсар прислав на Запорожя післанця просити козаків, щоб, коли Турки підуть на Угорщину, то щоб козаки вдарили на них із заду на Дунаї.

Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького

Козак бандурист

як він року 1564-го ходив у Молдавщину, щоб допомогти тамошнім християнам відбитись від Турків. Трохи згодом, р. 1574-го, ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Сверчовський. Тільки молдавські пани були зрадники, що держали за Турків для своєї користи, аби гроші та землі собі захоплювати. І польський уряд не дуже радий був з того, щоб козаки зовсім узяли гору над магометанами та ще й порядкували такими землями, як Молдавщина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухати польського уряду. Та Польща була далеко від Татар та Турків. До щиро-польських земель рідко й доставали Татари, не те що до українських. Полякам не дуже хотіло ся зачинати з Татарами й Турками велику війну, щоб вигнати магометан з над Чорного моря та Дунаю, хоч часом і у Польщі багато розказувано про те, як би усім християнським народам стати вкупі та вигнати Турків з земель християнських.

Утративши надію на Польщу, козаки українські стали оглядатись на Московщину. Вони сподівались, що царі московські, одної віри з Українцями, швидше стануть з ними вкупі проти Турків і Татар. З такою надією Дмитро Вишневецький удавав ся до Івана Грізного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однакова для кримських Татар, як і Польща. Приходилось Українцям самим справляти ся з Татарами та з Турками.

Коло сього ж часу польські королі побачивши, що вже дуже багато козаків стало на Україні, придумали таке: відділити з них кілька тисяч, записати їх у реєстр і сим реєстровим козакам дати таке право, як і панам, по тодішньому шляхтичам, — щоб вони були вільні і вибирали собі на радах гетьмана. А всі нерес-

строві козаки, то мусіли слухати старостів та панів, як поспільство, як що який пан дістав від короля землю, де жили козаки. Але старинна шляхта не хотіла рівняти ся з реєстровими козаками, а нереєстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. До того тоді багато вже панів позабирало від короля подарком землі і повертали селян у кріпаки. Понавозили з собою Жидів, а Жиди позаарендовували ріки, перевози, шинки, церкви, та брали за все мито-промито. Селяни сього не хотіли і приставали до козаків, а козаки бунтували ся проти шляхти та короля, а православні духовні та деякі православні пани просили козаків, щоб допомогти боронити віру проти уніятів та католиків, що віднимали церкви, не давали настановляти духовних і всяку шкоду православним чинили.

З сього усього піднялись війни та безладе по всій нашій землі, і коїлось усе се більш як шістдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польського війська, прикликали до себе Татар, — а Татарам то було й добре: вони забирали полон і з наших, і з Поляків. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і все військо козацьке зробили раду у Переяславі року 1654-го і піддались цареві „восточному, православному, московському“. Поляки не хотіли втратити нашої землі. Піднялась велика війна між Поляками та Українцями і Москалями, — а Татари стали помагати Полякам, — і гуляли по Україні. Старшина козацька почала думати, як би собі стати дуками-багачами та панами над „голо-тою“, як то в пісні співаєть ся, стала собі землі забирати, та випрошувати у царя московського, або вмовляти ся з Поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панами стати такими, як були польські пани. Від сього усього зявились сварки та недо-

віре у козачих полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кождий писав один на одного доноси в Москву і в Варшаву заразом, і цареви з боярами, і королеви з панами.

До того московські воєводи хотіли порядкувати на Україні, як у себе, не вважали на вольности козацькі, а цар бояв ся, щоб Україна знов не відійшла до Поляків. Та й польські пани збивали московських воєвод і бояр, обіцяючи, що як умре тодішній король, то виберуть королем царя московського, — то тоді однаково Україна буде його. Далі рішили поділити Україну між Польщею та московським царством, — щоб Польщі дістав ся правий бік Дніпра, а Москві лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались Українці та Поляки і Москалі, то, звісно, Татарам було добре встрявати в сі сварки та забирати полон з усіх. А як польські пани та московський царь поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співаєть ся: „веде своє військо хорошенько“, піддав ся Туркам тільки на се, щоб знову зібрати до купи всю Україну. Сам султан року 1672-го з великим війском прийшов на Україну, забрав собі подільську землю. Остаток правобічної України, те що тепер Київщина, польський уряд признав за Дорошковими козаками, а вони мусіли бути підданими султана. Стало тепер три гетьмани козацьких: підданий московський Самійлович по лівій бік Дніпра та двох по правий бік: підданий польський Ханенко та підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечали ся поміж собою, Татари та Турки грабували Україну, а далі хоть Ханенко й Дорошенко

зложили з себе гетьманство, після того як козаки на радї у Переяславї вибрали Самійловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самійлович і московський воєвода Ромодановський не вміли та й не хотїли ратувати від Турків правобічну Україну. Вони не дали помочи, як Турки руйнували Чигирин, колишне важнїйше місто козацьке, а далї гетьман та воєвода сховались на лївий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років Турки били ся з Поляками за те, кому ся Україна дістанеть ся, поки вона зовсім спорожніла. З сих часів у краях чигиринських зістала ся дуже цікава пісня про попівну з містечка Ведмедівки. У Ведмедівці один чоловік розказував так: „Орда, як ішла, то люди ховались у замок, і під землею були такі ходи, що ними до води добирались. Там довго вони жили, поки орда піймала чоловіка, і той мусїв їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, аж поки вони її подужали й закололи, а людей порубали. Тїтку моєї баби у Царгород з дочкою узяли. Вона потім утекла відтіля, а дочка там зістала ся і заміж вийшла. Про сю попівну в нас співають:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людей
Та за ворогами.
На сьвятую Пречистую
В усі дзвони дзвонять.
І старії, і малії
У голос голосять:
„Вийдїть, вийдїть, Ведмедівці,
Проти орди з хлібом“

А попівна каже:

Ой не будемо проклятим,
Не будемо корити ся!
Єсть у нас ясне оружжя,

Будемо боронити ся!
Ведмедівська попівна
Голос учинила —
Сімсот Турок-яничар
З коний повалила.

Тільки те не допомгло. Турки усе таки
І старії і молодії
Кіньми збракували,
А молоду челядоньку
У полон забрали.

У сі часи правобічна Україна зовсім зробила ся пустою, дуже спустошена була й Волинь. І сами Турки побачили, що навіть і змагати ся за порожню землю не варта. 1681 року помирились Турки з Москалями на тому, що Київ з руйнуваними городами Васильковом, Трипілем та Стайками був цареві московському, а від Київа до Запорожа до обидва боки Дніпра, щоб городів нікому не будувати. Через пять років і Поляки зробили мир з Москвою, щоб Біла Церква, Паволоч і Немирів були за Польщею, а ті краї, де були городи Ржищів, Трахтемирів, Канїв, Черкаси, Крилів, Чигирин, — щоб були на віки порожні. Так зроблено пустиню між трьома державами: Польщею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шіснайцять козачих полків, — де тепер знову живе так багато народу. Як згадаєш, що таке робилось у нашім краю двіста років назад!

Одначе і московська держава, коли вже за нею зісталась хоть лівобічна Україна-Гетьманщина та Запороже, мусіла піти тим же шляхом проти Татар, яким хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб Татари її краї пустошили.

У 1686 році, в одному царському указі говорило ся вже, що Татари ні відкіля стільки не беруть невіль-

ників як з України та з інших крайних земель царських, та продають їх мов скот.

Року 1687-го московський воївода Голіцин, з великим війском московським та українським козацьким пішли на Крим. Се той самий Голіцин, що про него згадуєть ся в пісні, мов би то від козака-Дорошенківця:

„Ой служив я царю бісурману,
А тепера буду служити восточному царю.
А восточний цар не діймає віри:
Посилає Голіцина, щоб не було зміни.“

Похваляєть ся далі козак у сій пісні, що буде Туркови „з душею рузлука“, — та тільки мало біди наробили Туркам Голіцин та наші козаки. Вони мусіли вертатись, бо Татари випалили степи, і коням нічого було їсти. Голіцин став казати, наче б-то гетьман козацький Іван Самійлович з недовіря до Поляків та Москалів, боячись, що як побють Татар, то й козаків не повернулиб у кріпаки, звістив Татар про похід. Сього ж нічого й не було, — а то видумали „донощики“ з старшини козацької, щоб скинути Самійловича, та самим на його місце стати, а Голіцину і на руку було звернути свою невдачу на кого иншого. Самійловича відвезено у Московщину і гетьманом на Україні став Іван Мазепа.

Через два роки Голіцин знов пішов на Крим, бо тепер окрім Польщі, ще й цісар і патріярх царгородський і господар молдавський просили, щоб московські царі помогли християнам визволити ся від магометам. Голіцин дійшов до Перекопу, та побояв ся вступити у безводню частину Криму і вернув ся назад. А Поляки не могли багато дати помочи проти Татар та Турків, бо далеко було їм через безлюдну правобічну Україну.

Приходилось ждати, поки знову потрохи наповнять ся степи українські людьми. На правобічній Україні і справді знову появились козаки Старший між ними став звісний лицар Семен Палій, що про него багато людей від польських панів з Волині та з Поліся, та й з Гетьманщини, де за часів Мазепи, козацька старшина зовсім стала на панів перевертати ся та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати Палій клопотав ся, щоб московський цар прийняв до себе і правобічну Україну, та щоб укупі віднимати землю українську від польських панів та боронити від Татар та Турків Та цар московський Петро тоді усі думки повертав на те, щоб здобути від Шведів берег Балтийського моря, де тепер Петербург, і зовсім не туди його думка була повернена, куди Палій його кликав. А до того Мазепа бояв ся, що як будуть укупі козаки правобічні і лівобічні, то скинуть його з гетьманства і виберуть Палія І Палія вислано в Сибір. Козацтво навки пропало на правім боці Дніпра, і хоть і отрохи край сей заселив ся, та тільки не вільними людьми, бо порожні землі позабирали польські пани, накликали сюди людей, обіцяючи їм свободи на якийсь час а опісля повернули потрохи у кріпацтво А цар Петро дуже руйнував Українців тяжкими роботами, далекими походами та иншим. Тоді Мазепа зійшов ся з шведським королем Карлом XII та з паном Лещинським, якого Карло поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на Україну, щоб воювати царя Петра Тоді цар Петро випустив Палія з Сибіру, а з козаків мало хто згодив ся помагати Мазепі, бо прості козаки його не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали Шведів та Мазепу. Карло та Мазепа втекли до Турків. Прийшлось Петрови воювати з Турками, що

хотіли заступити ся за Карла. Цар Петро зрозумів, яка користь була б для його держави, як би можна було і на Чорному мори мати свої городи, робити кораблі, торгувати та знати ся з більше вченими людьми Італійцями та Французами, так як він з Петербурга знав ся з Голяндцями та Англійцями. Він був здобув від Турків Азів, — та з Азова ще не можна було просто у Чорне море виїздити, бо Азовське море — сягає Чорного, а обидва боки протоки, що веде з Азовського моря в Чорне, були у Татар та Турків. Цар Петро задумав ті береги, де було козаки бують ся з Турками, на захід від Криму, коло Очакова та гирла Дунайського. Та й Молдаване запрошували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького та Сверчовського Петро й пішов був року 1711 го у Молдавію. - та тут і виявилось, яке добро було б йому, як би правобічна Україна не була порожня, а була б людна, оселена вільними козаками, звичними до війни з Турками. Петрове військо облягли Турки, і сам він насилу виратувавсь і зрік ся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро, потрохи сі степи відійшли до російського царства, за шістьдесять років від Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому назад не можна було небоязко чумакам нашим і в Крим по сіль та рибу поїхати. В одній чумацькій пісні що співають по всій Україні, розказуєть ся, що

„В неділеньку рано пораненьку,
Як стало свитати,
Сгала орда вся чорная
З-під моря вставати.
Стали Німці кампанійці
Чумака збивати:
„Годі, годі, чумаченьки,
В Криму соли брати!

Запрягайте вози, воли —
За башту втікайте!“
То б то за Перекопську башту.
„Ой которі чумаченьки
Теє зачували,
Запрягали воли, вози,
Ще й соли набрали;
А которі чумаченьки
Того не чували,
Вониж в тому превражому Криму
Зі скотом пропали.“

А в ті часи вже й військо царське стояло недалеко з генералом князем Довгоруком. От і в пісні даліше співаєть ся:

„Ой хвалив ся Довгрук,
Що не здійме орда рук, —
Орда руки ізняла,
Чумаченьків заняла...“

Одних орда заняла та пігнула у неволю, — а других порізала; прибігли запорожці ратувати чумаків, аж бачать:

„Ой там лежать чумаченьки
Де три, де чотири.
Ой лежать наші чумаченьки,
Як вялая риба,
На них платя і одежа
Кровю окипіла.“

Таке то діяла з нашим людом орда ще сто років назад! А з другими ж народами, що живуть далеко від степів азійських, з Німцями, Французами, Англіїцями, Італійцями, таке вже років з тисячу як не трафлялось. Тим то вони і випередили нас в деякому ремеслі та в науці, — бо їм було коли вчитись, сидячи безпечно дома та їздячи по світу. А в нас стало безпечно тільки років сто назад, як забрано Крим та берег Чорного моря. У всіх війнах російського царства

з Турками та з Татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорозькі. За часів цариці Катерини Другої, до року 1783, Крим і увесь берег Чорного моря, де втікають наші ріки: Дніпро, Буг, Дністер, були забрані до російського царства, — і народови нашому стало просторо селитись по степах, перестав він боятись набігів та неволі татарської. По степах, та по березі моря вирости великі городи: Катеринослав, Єлисаветград, Херсон, Одеса. Тільки тут, як і на Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмоскалених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775, а скільки зісталось запорожців, переведено на Кубань, коло Черкасів, дещо запорожців утекло до Турків за Дунай, де вони сиділи аж до року 1829 і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні по лівім боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяни московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польські. Року 1793-го, як у-остатнє ділили Польщу між Росію, Прусію, та Австрію, то правобічна Україна, де тепер Київщина, Поділе та Волинь, дістала ся Росії. А ще передтим Галичина відійшла від Польщі до Австрії. І тут і там наші люди довго ще були кріпаками: в польських панів у Галичині до 1848 р., а в Росії до 1861.

Після того, як Росія завоювала Крим і берег Чорного моря, татарських набігів уже більше не було. Татари стали жити в Криму мирно, працювати коло землі, — а багато їх, щоб утекти від усякої кривди, від християнського уряду, перебралось у Туреччину.

Турецьке царство занепадало. Які були під ним хри-
стіянські народи, то малю не всі повибивали ся на
волю, як от Серби, Болгари, Молдавани і Греки.

Де-далі в Турків стає все менше та менше сили.

Давна пригода.

Ніч западала над стародавнім Римом і на вулицях починав угавати денний рух. Крамарі зачиняли крамниці, ремісники — свої майстерні і розходилися по домівках на спочинок.

Ще здерідка пробігали вулицями слуги, що їх посилали за різними справами; раби швидкою і мірною ходою проносили у химерно цвяхованих і розмальованих ношах багатого пана-патриція; по трактирах та винарнях ще гомоніли, попиваючи дешеве вино і гуляючи у кості, всякі люди: визволені раби, селяни, прості жовніри і преторіяниці*) з придворної ївардії, чужоземці та всякий иньший народ. Иноді приходила сторожа з жовнірів, доглядаючи, щоб не заводжено бійок на вулицях та по тих трактирах. А біля мійських воріт стояла вартова сторожа і оглядала кожного, хто входив або виходив.

Вешталося по місті, у таку пізну пору чимало й непевних людей та шпігунів, які достежували, чи не збирають ся до на таємні збори прихильники нової науки, що чим-раз більше ширилася серед народу.

Занесено було ту науку зі Сходу. Прихильники її не визнавали римських богів і всього старого ладу, а молились до якогось иньшого Бога і дивного ладу багдалі на сьвітї: щоб не було бідних і багатих, а всі щоб були

---

*) Преторіяниці — жовніри, що служили в ївардії римських цїсарів.

рівні, щоб не було панів і рабів, а всі люди були-б як брати. Звали тих людей: християни, бо науку ту дав їм Юдей Христос, якого за се розпняли на хресті wraz із розбійниками.

А наука та ширила ся чим-раз більше і більше, дарма, що уряд римський лютими карами карав її прихильників ..

Переважно приймали її люди бідні та безправні, раби та робочий нарід, але лучали ся серед прихильників нової науки і такі люди, що були не з рабського та робучого роду, а панів-патрициїв або з рядів війська та преторіянців, — до війська-ж мали право вступати тільки повноправні римські горожани.

Римський уряд держав безліч шпігунів і донощиків, яким платив за те, що вишукували вони християн; були й добровільні, охочі донощики та сиконфанти*), які цупко держали ся старо-римського ладу і ще завзятійше від нанятих шпігунів вистежували християн і доносили на них; але нічого не помагало: чим більше переслідували й карали тих людей, тим більше й більше ставало їх, тим дальше і ширше йшла нова наука.

* * *

Вузькою та вбогою вуличкою на предмістю Риму по той бік ріки Тибру йшло серед ночі двоє людей. По одежі їх та навіть по легким вільнім ході можна було пізнати, що вони були не з простого звана. І деякі перехожі, що зарідка зустрічали ся з ними, дивуючись, оглядали ся на них, бо у тій убогій частині великого міста навіть у день не трапляло ся багато людей, щоб ходили не в лахмітю. Але з обличчя ніяк не можна було пізнати тих двох людей, бо темно було.

---

*) Сакофантами називано добровільних донощиків.

— Чи далеко ще, Марку? — спитав один з них.

— Ні вже, Септіміє, — озвав ся другий. Ось там, за тими кипарисами, — він показав рукою вперед, — почнуть ся виноградники, то там і буде. Тиж знав, що не близько нам доведеть ся йти, бо мусимо вибирати безпечні місця... Хоч хто його знає, чи й там безпечно буде?...

— Дивно тепер на сьвітї дієть ся! — зітхнув Септімії. Ви-ж людям лиха не робите, рівність людей проповідуете, а мусите ховати ся, як злочинці, і карають вас, коли зловлять, гірше за всяких злодіїв та розбишак.

— Старий лад нас карає, бо для него ми вороги, — мовив Марк. Він держить ся кривдою і мусить щезнути, як дим, коли всі люди приймуть нашу науку — науку рівности та братерства всіх людей.

— А чи будеж, воно коли так? — спитав Септімії, видимо не поділяючи надій Маркових.

— Ми віримо, що буде, і та віра дає нам силу терпіти всі муки і кривди, навіть смерть люту. Бо віримо ми, що наші муки і страданя дадуть щастє і добро ближнім, а смерть дасть жите.

— Наш великий Учитель умер на хресті, а Його смерть дала нам жпте, бо прозріли ми правду: до тої пори ми ходили темні і жили звірячим житєм, — аби тільки наїсти ся та напити ся та у достатках жити. А тепер ми живемо людським житєм, — бо бачимо, що не одним хлїбом живе людина. Та й ти, Септіміє, через що до нас прихильним став, подумай? Миж тобі не додали нічого до твоїх багатв і достатків, ми тебе не просили й не закликали до себе, а сам ти побачив, як катували наших людей, як вони добровільно йшли на ті муки, — і подумав ти: що відриває тих людей від спокійного, буденного життя і гонить на муки і смерть? Защо їх, не розбійників і не злодіїв, так карають?

Подумав все так — і вже заняла си у тобі іскра життя нового; ти почав шукати нас, розпитувати, а сам став жити вже не так, як жив доєї: і добрійший став і рабів своїх жалієш і за покривджених вступаєш ся. Ще не розгоріло ся у душі твоїй те полум'я настільки, щоб міг ти, вельможа і патрицій з діда прадіда, признати за брата останнього раба або поденного робітника; ти, префект*), не можеш ще назвати рівним тобі простого жовніра з твого легіону**); ще не дійшов ти до того, але дійдеш: бо жевріє вже у твоїй душі іскра життя людського, не звірячого. А зайняла ся у тобі та іскра життя із смерти тих людей, яких ти бачив у римських цирках, як їх хижі звірі роздирали, та як їх на шибеницях і хрестах распинали. Тепер ти робиш добре діло для бідних ближних твоїх і відчуваєш радість, і легко тобі й благо на душі. А взяла ся у тебе та радість і благо з мук і стражданя твоїх ближних, яких ти поки-що не можеш відважити ся назвати братами. Розумієш тепер?

Септімії мовчав, задумавшись.

Тимчасом проминули вони ту купку кипарисів, на яку показав був з далека Марк і пішли поміж виноградники, що розлягали ся геть аж на гору. Втім несподівано почув ся з під старого розлогого оріха тихий голос, що промовив до них:

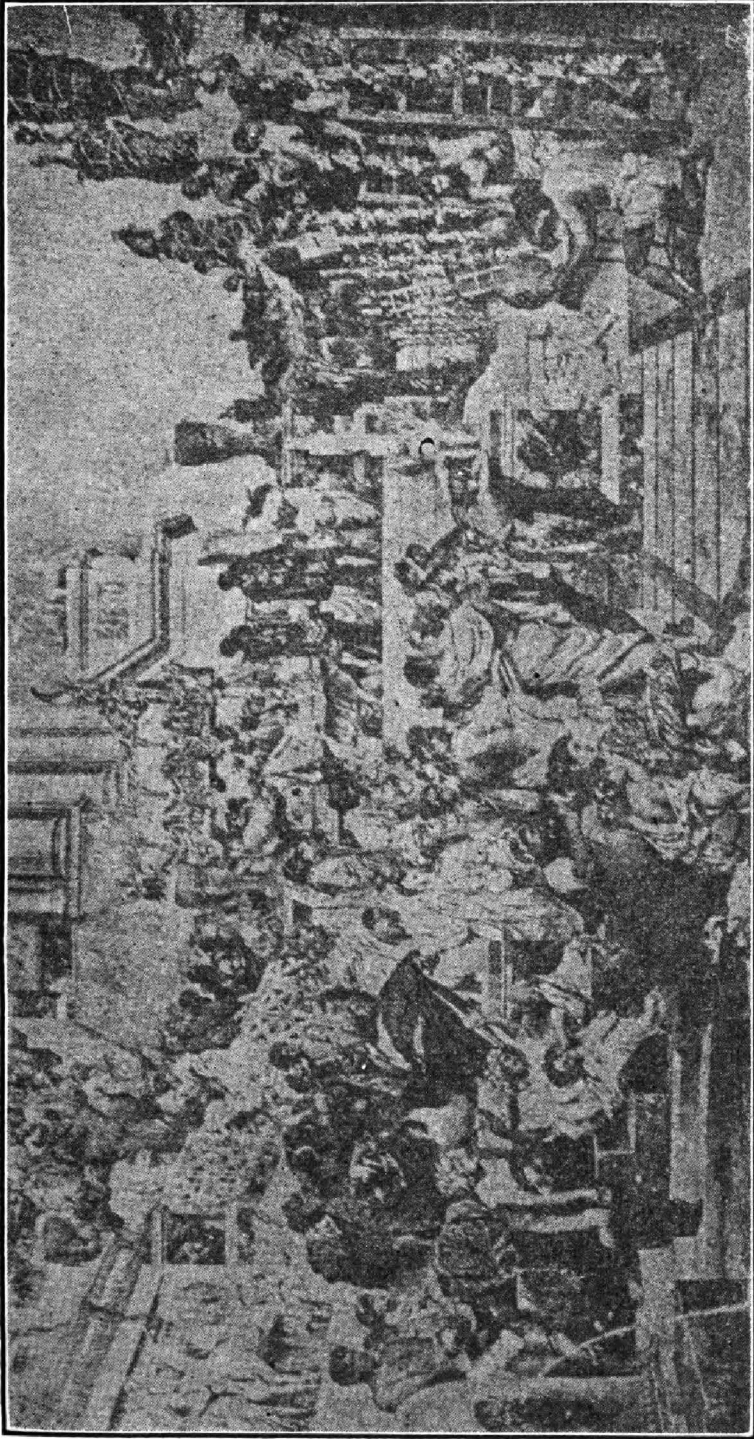
— З чим ідете?

Септімії здригнув ся, неначе прокинувшись від своїх дум і мимохіть лапнув ся за лівий бік, де висів у його короткий римський меч.

А Марк спокійним голосом промовив одно тільки слово, та й те по-грецьки: „іхтіс“ (риба).

*) Префект — титул римського офіцера.

***) Легіоном звав ся полк римського війська в силі 6.000 мужа.

Живі смолоскипи.

Лютий римський цісар, Нерон кавав раз попривязувати християн до стовпів, облив їх смолою, а відтак дав приказ, щоб палити їх живцем. Отся картина представляє Нерона з його двірським почотом, як він приглядаєть ся нечуваній муці християн.

Проходіть, в імя Боже! — озвав ся з темряви той сам тихий голос.

І вони перейшли через невеличку фірточку та й пішли вузенькою стежечкою поміж кущі винограду.

— Що ти сказав, Марку? — спитав Септімій. Якесь дивне слово почуло ся мені.

— „Іхтіс“, — відповів Марк.

— Дочогож те слово — риба, та се по грецьки?

— Се наше гасло, умова така. Як почали нас переслідувати, ловити і карати, то мусіли ми ховати ся і вмовляти ся про гасла, щоб могли ми своїх від чужих відрізнити. Бо часто поміж нами вештають ся шпігуни і донощики. А те слово „іхтіс“ взяло ся з початкових букв імени нашого Великого Учителя: Ісус Христос — теу (бога) ійос (син) сотер (спаситель); як скласти ті початкові букви, то й вийде грецьке слово: риба. А де-які сиконфанти, побачивши, що у наших домах подекуди на стінах намальована риба, почали говорити й писати, що ми буцім-то молим ся до животини всякої, а далі вже й иньші всякі бріжні пустили: буцім-то, ми і кров людську пемо і всякі неподібні гріхи робимо на наших вібранях.

Тичасом дійшли вони до дверей у льох, де складало ся всяке начиня з вином. Біля дверей стояв молодий хлопець і знов спитав їх, як і той, що біля фіртки:

— З чим ідете?

І знов таку саму відповідь дав йому Марк. Септімій ввійшов за Марком тими дверима. На сходах, що спускали ся у винницю, було сьвітло, бо на стінах виїло кілька каганців. Спустившись за Марком по сходах у винницю, побачив Септімій чималий збір людей: чоловіків і жінок, старих і молодих, у різних одежах, але переважно у бідних. На стінах і тут сьвітили ся каганці, а в одному кутку на столику сьвітило ся скілька великих воскових

свѣчок, а серед них стояв хрест, велика чаша і ще де які речі.

— Здоров будь, Септіміє! І ти до нас прийшов? Отсе радість нам яка! — почув він голос біля себе і здивував ся, побачивши свого приятеля з дитячих літ, проконзулевого*) сина, Клявдня Доміція.

— Здоров будь, Септіміє! Благословен час, коли ти до нас прийшов! — промовив другий голос, — і побачив Септімії, ще більше здивувавшись, свого центуріона**), старого вояка Тулія Глябра. Не встиг Септімії привитати ся з ними, як обступили його ще другі знакомі люди і чим-раз більше він дувував ся, бо ніколи й негадав зустріти їх тут.

Був і Люціній Кустос, відомий адвокат, і Афрелій Руф, старий лікар, що лічив його, Септімія, коли він заслаб на тяжку горячку, і красуня Октавія дочка Сипілійського претора***) Конона Муса і з десять жовнірів в його легіону. Всі вони радісно вітали його, і дивував ся Септімії, що всі вони поводили ся між собою, як рівні, як брати: і преторова дочка з вельможного, багатого роду і простий жовнір-легіонар і бідний раб з моволистими чорними руками, якого драна сорочка ледве прикривала тіло.

Всі вони раділи, побачивши його між собою і радість та була щира.

Підійшов до них старий сивий чоловік у білій полотняній одежі.

— Отче присвітере! — звернув ся до його Марк, узявши за руку Септімія. Отсе той прихильник наш, Септімії Рубер, про якого я тобі казав. Він прийшов до нас, хоч і не прийняв ще нашої віри, але серцем своїм він живе вже при ній.

*) Проконзуль — намісник римської провінції.

**) Центуріон — сотник у римській війську.

***) Претор — високий судовий доєтойник.

— Здоров будь, брате, — просто і щиро повітав Септімія старий пресвітер*). Хто до нас приходить зі щирим серцем, того ми приймаємо, як дорогого гостя. Бачу, тут у тебе є чимало знайомих.

— Еге, — відповів Септімії. Цоправді — я не сподівався побачити їх тут. Я думав...

— Ти думав: се віра черні, рабів. У нас усі рівні, усі однакові. Тим і сильна наша наука.

— Дивує мене, що вас так переслідують і карають, коли ви не тільки ніякого лиха не проповідуете, а навпаки: любов та рівність між людьми. Кому ж від вашої науки може бути лихо?

— Нас не люблять ті, кому потрібна не рівність, а кривда, не любов, а насильство одних людей над другими, — мовив старий пресвітер. Не люблять багаті, бо наш Великий Вчитель проповідував, що треба роздати своє добро вбогим, треба зняти з себе сорочку і віддати її голому. У них же всі думки, всі турботи на те йдуть, як би ще побільшити свої багатства, як би зняти останню сорочку з бідного, хоч самі мають вони досить багатої одежі. Переслідує нас уряд римський, бо і він складає ся з тих самих багатців і держить ся він лиш доти, доки люди ділять ся на патриційів і плебеїв, панів і рабів, римських горожан і безправних поневолених народів. Чим держить у своїй власті Рим усі ті преріжні народи, як не насильством та кривдою? „Divide et impera“ — роз'єднай і управляй... І держать таким чином у ярмі велику силу преріжних народів, від Аквитанії аж до Сирії, від Картагіни до Гіпербореїв.

— Щож ви можете зробити проти такої сили? — сунтав Септімії. Чим її поборете?

— Словом правди, — мовив старий. Ти бачив

---

*) Пресвітер — сьвященик.

вдалека величезний столітний дуб, на могутньому пни, з широкими розлогими галузями і подумав: віки стояти йому. А підійшов ти ближше і побачив, що в йому велике дупло і середина вся трухлява і стоїть він мало що не на одній корі своїй. Ти думав попереду: яка сила може його звалити? — а побачив, що може він упасти не тільки від сокири, але й від подиху вітру. Тоді той трухлявий лад сам собою впаде.

— Чи ж такий він трухлявий вже у середині, отче? — спитав Септімій.

— Був колись міцний і здоровий за тих часів, коли сам народ римський порядкував своїми справами і вибирав собі сенат.*) А тепер... Ти ж бачиш: розкіш, облесливість та розпусту серед вельможів придворних, хабарі і окрадане державного скарбу серед урядових урядників: законів не поважають, самоволя скрізь... Хиба се не дупло трухляве?

Не знайшов Септімій відповіді старому пресвітерови.

Тимчасом всі присутні поділили ся на купки, і міркували про свої справи. Здебільшого говорили про допомогу найбільшій своїм братам, сім'ям тих, що їх у тюрмах в'язнено або заслано у далекі краї Гіперборейські, вдовам і сиротам тих, що їх на смерть покарано у цирках дикими звірями та на шибеницях і хрестах. Цотроха підходили ще нові братчики. Але озвав ся голосно старий пресвітер:

— Пора, брати мої, на молитву ставати!

І пішов сам у той куток, де стояв на столику хрест і чаша.

Уціхли розмови і поставали уважно всі, повернувшись очима до старого пресвітера.

---

*) Сенатом звала ся в давнім Римі прибічна рада короля, зложена з визначних Римлян.

Втім почув ся з надвору крик і гомін і вбіг у винницю той хлопець молодий, що стояв біля дверей.

— Преторіянци! — крикнув він.

Заворушили ся усі, збили ся у купку, мов та отара овечок, що вовка зачула, зняв ся гомін, де-не-де чув ся жіночий плач... Тікати було нікуди.

По сходах затупотіла хода багатьох людей і у винницю почали набігати узброєні жовніри преторіянської гвардії.

Довго держали у темних підвалах римських тюрем тих християн, яких забрано на зібраню у винниці.

Родичі де-яких вязнів, що були значнійші, бігали по всіх урядових особах, що мали яку-небудь власть і робили всякі заходи, щоб визволити своїх близьких. Кого проханем і слізми, кого дарунками і грішми нахилили вони і пощастило їм декого визволити, здебільшого під великі застави.

У Септімія були заможні і сильні родичі, то й пощастило йому визволити ся найпершому. Тільки, щоб не дразнив він декому очий, звелено було йому на де-якій час виїхати геть на чужину, в Александрію. Визволили і красуню Октавію, бо батько її був претором у Сицилії, а надто — мав сватати її син сенатора, придворного вельможі.

Жовнірів легіонарів за те, що належали до не-нависного брацтва, хотів уряд на смерть покарати та згодом змилував ся — і заслано їх на службу у най-дальші легіони — в Нумідію. Ще далі, аж до Гіпербореїв, заслано лікаря Руфа і адвоката Кустоса. А старого пресвітера і з ним усіх, хто був з черні, з рабів, — засуджено на смерть у цирках та на шибеницях і хрестах...

Давно се було: півтора тисячу літ перед нашими часами.

М. Пилипович.

